

TURKIY RUN YOZUVLARINING TARIXIY AHAMIYATI

Usmanova Munavvar Ibrohimjon qizi

K.UZ -23-01- guruh talabasi

Elektron pochta: munavvarusmanova3@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20554920>

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy run yozuvlarining kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari, tarqalish hududi hamda turkiy xalqlar tarixidagi o'rni tahlil qilinadi. Orxon-Enasoy yodgorliklari asosida qadimgi turkiy yozuvning lingvistik va tarixiy xususiyatlari yoritilib, uning turkiy davlatchilik, madaniyat va til taraqqiyotidagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tahliliy metodlardan foydalanildi. Natijalar turkiy run yozuvlari nafaqat yozuv tizimi, balki turkiy xalqlarning siyosiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: turkiy run yozuvi, Orxon-Enasoy bitiklari, qadimgi turkiy til, yozuv tarixi, turkiy xalqlar, Kultegin, Bilga xoqon, Tonyuquq.

Kirish

Har qanday xalqning madaniy taraqqiyoti va tarixiy xotirasi uning yozuv madaniyati bilan chambarchas bog'liqdir. Yozuv insoniyat taraqqiyotining eng muhim yutuqlaridan biri bo'lib, avlodlar o'rtasida bilim va tajribalarni uzatish vositasi sifatida xizmat qiladi. Turkiy xalqlar tarixida ham yozuv alohida o'rin egallaydi. Bugungi kunda Markaziy Osiyo, Sibir va Mo'g'uliston hududlarida yashab kelgan qadimgi turkiy qabilalarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayoti haqida eng muhim ma'lumotlar turkiy run yozuvlari orqali bizgacha yetib kelgan.

Turkiy run yozuvlari qadimgi turkiy xalqlarning eng qadimiy yozma manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu yozuvlar VIII asrga oid bo'lib, asosan Orxon va Enasoy daryolari havzalarida topilgan yodgorliklarda uchraydi. Mazkur bitiklar turkiy xalqlarning siyosiy tarixi, davlatchilik an'analari, dunyoqarashi, til xususiyatlari va madaniy qadriyatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Turkiy run yozuvlarining o'rganilishi XIX asrning ikkinchi yarmida boshlangan. 1893-yilda daniyalik olim Vilhelm Tomsen tomonidan yozuv sirlarining ochilishi turkologiya fanida yangi bosqichni boshlab berdi. Keyinchalik V.V. Radlov, S.E. Malov, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, G. Abdurahmonov, A. Rustamov, N. Mahmudov kabi olimlar ushbu yodgorliklarni o'rganishga katta hissa qo'shdilar.

Bugungi kunda turkiy run yozuvlarini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, arxeologiya, madaniyatshunoslik va manbashunoslik fanlari uchun ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki ushbu bitiklar turkiy xalqlarning qadimgi davrdagi taraqqiyot darajasini, davlat boshqaruvi tizimini va madaniy merosini aks ettiruvchi noyob manbalardir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi turkiy run yozuvlarining tarixiy ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ularning turkiy xalqlar taraqqiyotidagi o'rnini yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Turkiy run yozuvlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar XIX asr oxiridan boshlab shakllana boshlagan. Ushbu yo'nalishda dastlabki muhim ilmiy natijalar Vilhelm Tomsen nomi bilan bog'liq. U 1893-yilda Orxon bitiklari alifbosini o'qishga muvaffaq bo'lib, turkiy yozuvlarning ilmiy o'rganilishiga asos soldi.

V.V. Radlov tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar esa bitiklarning tarjimai va filologik tahliliga bag'ishlangan. Olim Orxon yodgorliklarining matnlarini nashr ettirib, ularning mazmunini ilmiy jamoatchilikka taqdim etdi.

S.E. Malov qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning til xususiyatlarini o'rganib, turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini tahlil qilgan. N.A. Baskakov va A.N. Kononov esa qadimgi turkiy tilning grammatik tizimini tadqiq etganlar.

O'zbek tilshunosligida ham ushbu yo'nalishda muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, N. Mahmudov, H. Ne'matov, S. Usmonov singari olimlar qadimgi turkiy til va yozuv tarixiga oid ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ularning ishlarida run yozuvlarining lingvistik xususiyatlari, tarixiy ahamiyati hamda zamonaviy turkiy tillar bilan bog'liqligi yoritilgan.

Mavjud ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, turkiy run yozuvlari turkiy xalqlar tarixining eng muhim yozma manbalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Biroq ularning madaniy va ma'naviy ahamiyatini zamonaviy nuqtayi nazardan baholash masalasi hali ham dolzarbligicha qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvistik tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida Orxon-Enasoy bitiklari, qadimgi turkiy yozma yodgorliklar matnlari hamda ular yuzasidan yaratilgan ilmiy tadqiqotlar o'rganildi.

Shuningdek, O'zbekiston va xorij olimlarining turkiy yozuvlar tarixiga oid ilmiy ishlari tahlil qilinib, olingan ma'lumotlar qiyosiy ravishda baholandi. Tadqiqot davomida tarixiy manbashunoslik va lingvistik rekonstruksiya usullaridan ham foydalanildi.

Natijalar va muhokama

Turkiy run yozuvlari turkiy xalqlarning ilk rivojlangan yozuv tizimlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yozuvlar asosan VII–VIII asrlarda Turk xoqonligi davrida keng qo'llanilgan. Ular ko'proq tosh yodgorliklar, qabr bitiklari va tarixiy hujjatlarda uchraydi.

Run yozuvlarining eng mashhur namunalari Kultegin, Bilga xoqon va Tonyuquq yodgorliklaridir. Ushbu bitiklarda turk xalqining siyosiy tarixi, harbiy yurishlari, davlat boshqaruvi hamda xalq va hukmdor o'rtasidagi munosabatlar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Kultegin bitigida turk xalqining birlik va mustaqillik uchun olib borgan kurashi tasvirlanadi. Bilga xoqon bitigida esa davlat boshqaruvi va xalq manfaatlarini himoya qilish g'oyalari ilgari suriladi. Tonyuquq yodgorligi esa qadimgi turklar harbiy strategiyasi va siyosiy qarashlarini aks ettiruvchi noyob manba sifatida ahamiyatlidir.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan run yozuvlari qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Bitiklarda uchraydigan ko'plab so'zlar bugungi o'zbek tilida ham saqlanib qolgan. Masalan, “el”, “yurt”, “xalq”, “ota”, “o'g'il”, “ko'k”, “yer” kabi birliklar zamonaviy turkiy tillarda ham faol qo'llaniladi.

Run yozuvlari turkiy xalqlarning yuksak madaniyatga ega bo'lganligini ham ko'rsatadi. Bitiklarda uchraydigan falsafiy fikrlar, davlat boshqaruvi haqidagi qarashlar va axloqiy g'oyalar qadimgi turklar tafakkurining rivojlanganligini namoyon etadi.

Shuningdek, ushbu yozuvlar turkiy davlatchilik tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Bitiklarda davlat mustaqilligi, xalq birligi, hukmdor mas'uliyati va vatanparvarlik g'oyalari alohida o'rin egallaydi. Bu jihatlar turkiy xalqlarning siyosiy tafakkuri yuqori darajada shakllanganligini ko'rsatadi.

Turkiy run yozuvlari zamonaviy o'zbek xalqi tarixini o'rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki o'zbek xalqining etnik va madaniy ildizlari qadimgi turkiy qabilalar bilan uzviy

bog‘liqdir. Shu sababli run bitiklari o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini tadqiq etishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Bugungi kunda Orxon-Enasoy yodgorliklari turkologiya fanining eng muhim obyektlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Yangi arxeologik topilmalar va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar ushbu yozuvlarning tarixiy qiymatini yanada oshirmoqda.

Xulosa

Turkiy run yozuvlari turkiy xalqlar tarixining eng qadimiy va ishonchli yozma manbalaridan biri hisoblanadi. Ular orqali qadimgi turk jamiyatining siyosiy tuzumi, ijtimoiy hayoti, madaniy qadriyatlari va til xususiyatlari haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Orxon-Enasoy bitiklari nafaqat lingvistik manba, balki tarixiy, madaniy va ma‘naviy meros sifatida ham ulkan ahamiyatga ega. Ushbu yodgorliklar turkiy xalqlarning davlatchilik an‘analari, vatanparvarlik ruhiyati va milliy o‘zligini aks ettiruvchi noyob tarixiy hujjatlar hisoblanadi.

Run yozuvlarida ifodalangan g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Xalq birligi, mustaqillik, adolatli boshqaruv va milliy qadriyatlarni asrash kabi masalalar bitiklarning asosiy mazmunini tashkil etadi. Shu jihatdan ular nafaqat tarixiy manba, balki ma‘naviy-ma‘rifiy ahamiyatga ega bo‘lgan meros sifatida ham qadrlanadi.

Kelgusida turkiy run yozuvlarini yanada chuqurroq o‘rganish turkiy xalqlar tarixini, jumladan o‘zbek xalqining etnogenezi va til taraqqiyotini tadqiq etishda yangi ilmiy natijalarga erishish imkonini beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
2. Mahmudov N. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2013.
3. Ne‘matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent, 1993.
4. Sodiqov Q. Qadimgi turkiy yozuvlar. – Toshkent: Fan, 2009.
5. Usmonov S. Turkiy tillar tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
6. Baskakov N.A. Tyurkskie yazyki. – Moskva: Nauka, 1960.
7. Kononov A.N. Grammatika yazyka tyurkskix runicheskix pamyatnikov. – Leningrad: Nauka, 1980.
8. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. – Moskva–Leningrad, 1951.
9. Radlov V.V. Atlas drevnostey Mongolii. – Sankt-Peterburg, 1892.
10. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsinki, 1896.